هەندێ زانیاری دەربارەی کانییەکانی کوردستان

فەرەج عەلی

سلێمانی

لە ژمارە (14)ی گۆڤـاری کاروان‌دا وتـارێکی زانستی ـ جێولۆجی لەبابەت (کانی‌یەکانی عیراق‌و سیفەتی جێـولۆجی‌و سوودیان) بە قەڵەمی ئافرەتێکی زانای کورد کەوتە بەرچاوم، ئەوی ڕاستی‌بێ، من بەشبەحاڵی خۆم کەم وابـوە ئەو وتـارە زانستی‌یانەی لە گۆڤارو ڕۆژنامە کوردییەکان‌دا بڵاو ئەکرێتەوە سەرنجی ڕاکێشابم، بەتایبەت چونکە خۆم لەگـەڵ زانست‌دا سەرو ساختم نی‌یە. بەڵام ئەو وتارە هەر لە ناونیشانەکەیەوە سەرنجی بۆ لای خۆی ڕاکێشام‌و زۆرم حـەز ئەکـرد زانیاری زۆرتری تێدابوایە بەتایبـەتی لەسەر کـانی‌و سەرچـاوەکانی کوردستان‌و جۆرەکانیان، هەروەکوو زۆرتریش حەزم ئەکرد ئەو وتارە زانستی‌یە کوردییەکەی ڕەوان‌ترو سازگارتر بوایە.

لێـرەدا هەوڵ ئـەدەم هـەنـدێ زانیـاری گشتی خـۆم دەربارەی کانی لە زمانی کوردی‌و نـاوچەکـانی کوردستـانی عیراق‌دا بە دیاری بۆنووسەری وتارەکە، بەو هیوایەی کەڵکی لێ وەربگرێ‌و ببێتە هاندەرێکی ئەوکە زیاتر خەریکی لێکۆڵینەوەی کانیەکانی کوردستان بێ‌و ناوو وشە کوردییەکان لەگەڵ وشەو ناوە زانستیەکان‌دا بەراورد بکات.

یەکەم: ـ لە زمانی کوردی‌دا کانی بەو ئاوە ئەڵێن کە لە زەوی هـەڵ ئەقـوڵێ‌و دێتە دەرێ، بـەتـایبـەتی ئـەو ئـاوەی جۆگەیەکی بچووکی لێ دروست ئەبێ. زۆر جار چەندین کانی

لەیەك ناوچەدا لەنزیك یەكەوە هەڵ ئەقوڵێن و تێكەڵ ئەبن و سەرچاوەی چەمێك یاخود ڕوبارێك دروست ئەكەن، یاخود كانی‌یەكە خۆی ئەوەندی ئاوی لێ هەڵ ئەقوڵێ، بەتەنیا ئەبێتە سەرچاوەی چەمەكە وەكو:

سەرچاوەی زەڵم، سەرچاوەی كانی ئاسكان (لەناو شاری سلێمانی‌دا)، كە لەڕاستی‌دا كانی گەورەن.

كانی دیمەنێكی سروشتی جوان و دڵگیری هەیە، بۆیە سەرنجی بەشی هەرە زۆری شاعیرەكانی كوردی ڕاكێشاوەو شیعریان پێدا هەڵداوە. گۆرانی نەمر لە (جوانی بێ‌ناو)دا لەبابەت كانی‌یەوە وتویەتی:

كانی‌یەكی ڕوونی بەر تریفەی مانگەشەو
لەبنیا بلەرزێ مرواری زیخ و چەو
جوانترە لەلای من لە دەریاری بێ سنوور
شەپۆلی باتە بەر تیشكی ڕۆژ شلپ و هوور

هەروەها شاعیرێكی هەولێری (كانی) كردووە بە نازناوی خۆی. سەیران لەسەر كانی و ئاو ئەكرێ، گوندو ئاوایی و شارەكان لە نزیك كانی بنیات نراون، خەڵكی دێهات ئاو لە كانی‌یەكان ئەخۆنەوە.

لەشێوەی هەورامی‌دا بەكانی ئەڵێن (هانە)و هەر لەبەر ئەوەش چەندین گوندی گەورەو بچووك لە هەورامان بە ناوی كانی‌یەوە ناونراون وەكو (هانە سوورە، هانە ژاڵە، هانە گەرمەڵە، هانەی زن........).

دوەم:ـ لە خواردنەوەی ئاودا خەڵكی كوردستان سەلیقەیەكی ژیرانەیان هەبووە، لە ئەنجامی تاقیكردنەوەی هەزاران ساڵدا، ئاوی كانی‌یەكانیان پۆل پۆل كردوە بۆ نمونە ئەڵێن:

ئاوی كانی شیلان (لە ئاسۆس) سازەكارە، ئاوی كانی بۆگەنە (لەچەمی) ڕێزان) ناسازە، چونكە بە ئاوی كانی شیلان خواردن لە زگدا هەزم ئەبێ، بەلام بە خواردنەوەی ئاوی كانی بۆگەنە مرۆڤ ناڕەحەت ئەبێ.

ئاوی كانی‌یەكانی ناوچەیەك ڕەنگە لە ڕووی تەندروستی‌یەوە هیچ زیانێكی نەبێ، بەلام دیسانەوە دابەش ئەبێ بۆ دوو جۆرە ئاو كە پێ‌ی ئەڵێن:

ئاوی كانی كنێر سووكە، بەڵام ئاوی كانی‌یەكی‌تر قورسە، هەروەها لە ڕووی تامەوە ئەڵێن:

ئاوی كانیەكانی خوێڵێن سوێرە
ئاوی هەزار كانی ترشە
ئاوی گەڕاوی خورماڵ تاڵە
ئاوی گەڕاوی جەلی بۆگەنە.....

ئەو كانی‌یانەی كە لە هاوین‌دا وشك ئەبن یاخود بەدرێژایی ساڵ ئاویان لێ هەڵ ناقوڵێ، لە هەندێ شوێن پێ‌یان ئەڵێن: بوارەكانی، لە هەندێ شوێنی‌تر پێ‌یان ئەڵێن: كانی‌یە (درۆزنە، یاخود زنە)، هەروەكوو لەچەن شوێنێكیش پێ‌یان ئەڵێن: كوێرەكانی. ئەو كانی‌یانەی ئاوی مەعدەنیان لێ هەڵ ئەقوڵێ، كە بۆ خواردنەوە ناشێن لەبەر ئەوە تاڵ، ترش یا سوێرن و بۆگەنیان لێ دێ، كە ڕەنگە هەندێكیان گۆگردو هەندێكیان نەوت و هەندێكیان حامضیان تێدا بێت، لە زۆربەی ناوچەكاندا پێ‌یان ئەوترێ گەڕاو، چونكە ئەوانەی نەخۆشی پێستیان هەیە، یا پێستیان ئەخورێ خۆیانی لێ ئەشۆن و كەڵكی لێ وەرئەگرن.

سێیەم: ـ لە كوردستان‌دا لەچەندین شوێن كانی ئاوی مەعدەنی هەیە كە تا ئێستاش لە سنوورێكی زۆر تەسك‌دا، وەتەنیا بۆ خۆشتن نەخۆش كەڵكیان لێ وەرئەگیرێ وەكو:

1 ـ گەڕاوەكەی خورماڵ كە چەن كانی‌یەكەو بۆ خۆشتن كەڵكیان لێ وەرئەگیرێ، (سەر بە قەزای هەڵەبجەیە).

2 ـ گەراوەکەی بەینی جەلی و گەلی کە بە (حەمامی جەلی) ناو ئەبرێ و گەراوێکی تر هۆرە مەرزان و جەلی (سەر بە قەزای کۆیە).

3 ـ گەراوەکەی دەرزیلە لە شاخی ئاشداخ کە ئەویش لە سەنگاوە (سەر بە قەزای چەمچەماڵە).

4 ـ گەراوەکەی خوێ لێن (مەملەحە) لە سەنگاو (سەر بە قەزای چەمچەمال).

5 ـ گەراوەکەی بانی خێلان (سەر بە دەربەندیخانە).

6 ـ خوێ لێنی مەملەحە چەن کانی یەکی لێیە کە خەڵك گۆلی بچووك بچووکیان لەبەردا کردوەو ئاوەکەی تێدا کۆ ئەکەنەوەو هاوینان ئاوی گۆلەکان ئەبێ بە هەڵمو وشك ئەبێتەوەو خوێ لە گۆلەکاندا ئەمێنێتەوە.

چوارەم: ـ لە کوردستانی عیراقدا هەزاران کانی گەورەو بچووك هەڵ ئەقوڵێن، هەموو کانی یەکیش ناوێکی تایبەتی خۆی هەیە. رەنگە لێکۆڵینەوەی ناوی کانی یەکان خۆی لەخۆیدا باسێکی زمانەوانی خۆش بێ هەروەها سەدان گوند بە ناوی کانی یەوە ناونراون، کانی و وشەیەکی تر لێکدراون و ناوێکی یان لێ دروست کراوە بۆ نموونە:

1 ـ بەناوی گژو گیاوە وەکو: کانی کنێر، کانی کووزەلە.
2 ـ بەناوی دارەوە وەکوو: کانی سێو، کانی هەنجیر، کانی مازوو، کانی درکە، کانی تور.
3 ـ بەناوی رەنگەوە وەکو: کانی زەرد، کانی رەش، کانی شین، کانی سپی، رەشەکانی.
4 ـ بەناوی رەنگی شوێنەکەوە وەکو: کانی شینکە، کانی سپیکە، کانی سوورکە.
5 ـ بەناوی ولاخەوە وەکو: کانی مانگا، کانی گوڵك.
6 ـ بەناوی دەعبای ئاوی یەوە وەکو: کانی ماسی، کانی بۆق، کانی قرژال، کانی ماران.
7 ـ بەناوی هۆزو خێڵەوە وەکو: کانی گۆران، کانی کوردە، کانی خێل.
8 ـ بەناوی مەزنەوە وەکو: کانی خووا، کانی پێغەمبەر، کانی ئەسحابە.
9 ـ بەناوی مرۆڤەوە وەکو: کانی وەتمان، کان، ئاشقان.
10ـ بەناوی هەندێ شتی بێ فەرەوە وەکو: کانی شەیتان، کانی بۆکەن.
11ـ بەناوی هەندێ وشەوە کە ئێستا لە زمانی کوردیدا مانای نازانرێ وەکو: کانی بۆکر، کانی توژەل، کانی کوروان.
12ـ بەناوی بەردی بەنرخەوە وەکو: کانی مرواری، کانی شیلان.

پێنجەم: ـ لە ناوچە شاخاوییەکاندا لە هەندێ شوێن کانی هەڵ ئەقوڵێ و بگرە لەسەر هەندێکیان گۆم هەیە وەکو گۆمی بێکودیان و گۆمی کرمە سوران لە قەندیل و گۆمی مێرگەمێر لەسەر هەڵگورد. کەچی هەندێ لە چیاکان کەم ئاون و ژمارەیەکی زۆرکەم کانی یان لێیە.

ئەو کانی یانەی لە کوێستانەکان هەڵ ئەقوڵێن بەزۆری ئاوەکانیان ئەوەند ساردە مرۆڤ هاوینانیش ناتوانێ خۆیان تێدا بشوا، یا تەنانەت بۆ ماوەیەکی درێژ پەنجەیان تێدا رابگرێ.
ئەو کانی یانەی لەبەرزاییەوە هەڵ ئەقوڵێن و بەخوردێنە خوارێ بەرەو شوێنێکی نەویتر، لەزۆر شوێندا تاڤگە (شەلال)ی گەورە یان بچووکیان دروست کردوە، کە لە هەندێ شوێن پێیان ئەڵێن تاڤگە، لە هەندێ شوێنی تر سول و لە هەندێ جێگا کە بەرد بکەوێتە بەر رەوتی ئاوەکە قەڵبەز.

شەشەم: ـ زۆری ژمارەی کانی یەکانی کوردستان و کەمی و زۆری ئاوەکەی و جۆری دابەش بوونی کانی یەکان لەناوچە جۆراو جۆرەکاندا، دەوری بنچینەیی هەبووە لە جۆری دابەش بوونی تیرەو هۆزو خێڵەکانی کوردو بەگشتی لە جۆری پێکهاتنی کۆمەلایەتی کورداندا، هەروەها لە دیارکردنی جۆری بەرهەمی ئابوری (کشت و کاڵی جۆراو جۆر، ئاژەڵداری).

لێکۆڵینەوەی کانی یەکانی کوردستان و تەئسیری لەسەر رەوتی گەشەکردنی کۆمەلایەتی، ئابوری، سیاسی، فەرهەنگی، خەڵکەکەی و تەئسیری لەسەر جۆری شارستانێتی یەکەی، کلیلی کردنەوەی زۆر گرێ کوێرەن لە مەیدانی باسی ئابوری و سیاسی و کۆمەلایەتی و فەرهەنگی ی خەڵکی کوردستاندا.